

Morfosyntaksijärjestelmä ja sen funktiot hantinkielisissä kertovissa diskursseissa informaatiokuljetuksen näkökulmasta

SACHIKO SOSA

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 31. toukokuuta 2017

Hanti on yksi suomalais-ugrilaisista kielistä, joita puhutaan Länsi-Siperiassa, Uralin takana. Hanti kuuluu suomalais-ugrilaiden kielten obinugrilaiseen haaraan mansin kielien kanssa. Hanti jakaantuu kolmeen ryhmään eli pohjois-, itä- ja etelähantiin. Näistä etelähanti on jo sammunut 1900-luvulla. Etelähantin viimeisestä puhujasta ei ole tietoa.

Tutkimukseni kohdekieli Surgutin hanti on yksi itähantin variantti. Itähanti jakaantuu kolmeen varianttiin, jotka ovat Vah, Surgut ja Salym. Salymin hanti on todennäköisesti sammunut. Surgutin hanti on vielä elävä kieli, mutta melkein kaikki sen puhujat ovat kaksikielisiä ja nuoria puhujia on yhä vähemmän. Unesco määrittelee hantin vakavasti uhanalaiseksi kieleksi (Moseley 2010). Tällä hetkellä on arvioitu, että Surgutin hantilla on noin 2 000 puhujaa (Márta Cseprengiltä saatu suullinen tieto).

Surgut on viime vuosina kasvanut isoksi kaupungiksi öljy- ja kaasuteollisuuden ansiosta. Valitettavasti tämä teollinen ja kaupallinen menestys vaikuttaa ikävällä tavalla alkuperäiskansoihin ja heidän elämäänsä. Hantilaisten perinteisiin elämäntapoihin kuuluvat metsästys ja kalastus, mutta luontoalue pienenee teollisuuden kasvun takia. Hantilaisten perinteisillä asuinalueilla keskeistä on metsän, suon ja joen läsnäolo.

Perinteisesti hantilaisperheellä on useita asuntoja eri paikoilla vuodenajan mukaisesti. Hantilaisperheen asunnon läheisyydessä on usein muita rakennuksia ja rakenteita, kuten porosuoja, aitta ja varasto. Perheen isä rakentaa kaikki talot yksin. Hantilaiseen elämään ja kulttuuriin kuuluu myös henkimaailma, jota edustavat esimerkiksi haltia, šamaani ja maailmaan katsova mies (*num torem*) sekä mytologia. Teollisuuden kasvun vaikutuksesta hantilaisten perinteinen elämä on radikaalisti muuttumassa ja hantin kielen puhujat ovat vähenemässä.

Obinugrilaiden kansojen ja kielten tutkimus on alkanut 1840-luvulla. Uraauurtavia tutkijoita ovat suomalainen Matthias Alexander Castrén ja unkarilainen Antal Reguly.

Castrén oleskeli vain pari viikkoa hantien alueella, mutta lyhyestä vierailustaan huolimatta hän onnistui keräämään runsaasti etelähantin peruskielioppia ja viitteitä Surgutin hantiin. Castrénin kielioppi julkaistiin vuonna 1849. Reguly puolestaan keräsi mahdottoman määrän tekstiä, jonka József Pápay julkaisi myöhemmin (Pápay 1905). Vuonna 1883 Suomessa perustettiin Suomalais-Ugrilainen Seura, ja seura lähetti suomalaisia stipendiaatteja alueille, joissa puhutaan uralilaisten vähemmistöjen kieliä. Stipendimatkojen tavoite oli dokumentoida suomen etäsukukieliä, joita ei ollut vielä tarkemmin dokumentoitu. Näistä stipendiaateista kielitieteilijä K. F. Karjalainen matkusti Siperiaan, hantin maalle, ja oleskeli siellä vuodet 1898–1902. Tuloksena oli kaikkien hantin murteiden suursanakirja tarkkoine foneettisine transkriptioineen (Karjalainen & Toivonen 1948). Lisäksi Karjalainen keräsi runsaasti kielinäytteitä ja folkloristista aineistoa. Toinen merkittävä stipendiaatti hantin tutkimuksen kannalta on Heikki Paasonen, joka matkusti Kondan, Surgutin ja Yuganin alueille vuosina 1900–1901 keräämään sanastoa ja näytteitä kieliopista. Tulokset on julkaistu sanakirjana (Paasonen 1926) ja kielinäytteinä (Paasonen & Vértes 1980). Olen käyttänyt sekä Karjalaisen että Paasonen sanakirjoja hakuteoksina väitöskirjaa kirjoittaessani.

Neuvostoliiton aikana länsimaisilla tutkijoilla ei ollut mahdollisuutta tehdä kenttätöitä Siperiassa. Siitä huolimatta jotkut unkarilaiset onnistuivat haastattelemaan hantilaisia informantteja Leningradissa (nyk. Pietari). Näistä tutkimuksista tämän väitöskirjatyön kannalta tärkeimpiä ovat László Hontin työt. Honti on julkaissut kaikkien hantin murteiden krestomatian, jossa on laajalti esitetty myös historiallinen näkökulma (Honti 1984). Toinen tärkeä tutkija tämän väitöstyön kannalta on saksalainen Wolfgang Steinitz. Steinitz muutti Neuvostoliittoon vuonna 1934 ja suoritti runsaasti kenttätöitä hantin alueella. Niiden tuloksena hän sai kerättyä kielioppia, sanastoa ja kielinäytteitä. Näistä merkittävin on ostjakin etymologinen sanakirja DEWOS (*Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der Ostjakischen Sprache*, 1966–1993). Hontin krestomatia ja Steinitzin etymologinen sanakirja ovat väitöskirjani tärkeitä hakuteoksia kuten myös Neuvostoliitossa Terjoshkinin julkaisemat Vahin hantin kielioppi (1961) ja itähantin sanakirja (1981).

Hantin kielen tutkimus jatkuu, ja kieliopin kuvausta on julkaistu lisää Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen. Márta Csepregi julkaisi Surgutin hantin krestomatian (1998), Irina Nikolaeva pohjoishantin deskriptiivisen kieliopin (1999), Szofia Onyina Synjan hantin kieliopin (2011) ja Andrey Filchenko Vasyjuganin hantin kieliopin (2010). Tältä listalta Csepregin Surgutin hantin krestomatia, Nikolaevan pohjoishantin kielioppi ja Filchenkon Vasyjuganin kielioppi ovat työni keskeisiä lähde- ja lähdeteoksia.

Hantin kielessä on melko uusi kirjakielen traditio, ja kirjakieli on vielä kehitty-mässä. Ensimmäinen pyrkimys kohti kirjakieltä tehtiin latinalaisilla aakkosilla vuonna 1936, ja sen jälkeen on laadittu eri variantteja kyrillisillä aakkosilla (Salo 2009). On ollut lukuisia yrityksiä luoda hantille ortografiaa ja kirjakielistandardia. Surgutin hantin osalta Agrafena Pesikova ja hänen oppilaansa Lyudmila Kayukova työskentelevät kirja-kielen parissa. Käytän väitöskirjassani fonemaattista ortografiaa, joka nojaa suomalais-ugrilaiseen transkriptiojärjestelmään (FUT).

Lyhyen kirjakielisen tradition sijaan hantin kielessä on pitkä ja hyvin kehittynyt suullisen kielitaidon traditio. Kotona perheen aikuiset ovat kertoneet pitkiä satuja lap-

sille. Ilman kirjoitettua kieltä he ovat muistaneet ulkoa satuja, joiden kertominen tehokkaasti ja kauniisti vaatii taitoa. Oman fonologisen pilottitutkimukseni mukaan hantilaisessa sadunkerronnassa on huomattavasti pidempi intonaatioyksikkö (*intonation unit*) kuin monissa muissa kielissä. Useimmiten kielissä yksi intonaatioyksikkö on sama kuin lause, mutta hantilaisessa sadunkerronnassa intonaatioyksikköön mahtuu useita lauseita. Väitöskirjani aineisto näyttää, että sadunkertoajat hyödyntävät tai käyttävät hyväksi Surgutin hantin rikasta morfosyntaktista resurssia, jotta sadut kuulostavat vaikuttavilta. Aineistona hyödynnän 1980-luvun jälkeen kerättyjä, alun perin puhuttuja kertovia tekstejä kuten folkloristisia satuja, elämäntarinoita ja hantin kulttuurista kertovia kertomuksia. Osa niistä on julkaistu, ja osa on minun keräämiäni ja hallussani. Aineiston keruuseen on osallistunut Surgutin hantin äidinkieliä puhujia. Heidän ansiostaan olen onnistunut keräämään ja tallentamaan uusia ja aitoja kertomuksia. Nämä aineistot on tarkoitus julkaista muiden tutkijoiden käytettäväksi.

Kertoviin teksteihin tarvitaan kielen ilmaisutaito. Kielellisiin ilmaisuihin kuuluu sekä melko automaattisia että harkittuja valintoja. Diskurssiin perustuvan funktionalismin kehityksessä (mm. Du Bois 1987; Chafe 1994; Du Bois, Kumpf & Ashby toim. 2003) automaattinen valinta tarkoittaa sitä, että kielen puhuja valitsee kieliopillisia muotoja melko automaattisesti intention mukaan. Tämä intentio perustuu siihen, miten tehokkaasti puhuja haluaa viestinsä menevän perille. Aiempien tutkimusten ja tämän väitöskirjan analyysin mukaan kielen käytön ja kieliopillisten muotojen suhteessa on paljon universaalisia tendenssejä (esim. Du Bois 1987; Givón toim. 1983; Givón 1984; Du Bois ym. toim. 2003). Esimerkiksi uusi informaatio esiintyy useimmiten nominilausekkeessa, tuttu informaatio esiintyy pronomininä tai affiksina. Topikaalinen tarkoite esiintyy usein subjektina (mm. Du Bois 1987; Chafe 1994). Lisäksi Du Bois'n mukaan diskurssissa on tiettyjä suosittuja argumenttirakenteita. Hyvin vahva tendenssi on, että yhdessä lauseessa tai intonaatioyksikössä on vain yksi nominilauseke-argumentti ydinargumenttiroolissa kuten subjektina ja objektina. Toisin sanoen yhdessä lauseessa on vain yksi uutta informaatiota kantava tarkoite (Du Bois 1987; Du Bois ym. toim. 2003). Väitöskirjani Surgutin hantin aineistossa on näkyvissä sama tendenssi. Kertova teksti on tekstilaji, joka paljastaa puhujan puhetaidon. Harkittu valinta liittyy tähän taitoon. Surgutin hantin diskurssissa on paljon universaalisia tai odotuksenmukaisia tendenssejä, mutta näiden lisäksi myös poikkeuksellisia tai epäodotuksenmukaisia ilmiöitä. Aineistossani esimerkiksi kaksi nominilauseketta tai uutta informaatiota kantavaa tarkoitetta esiintyy yhdessä lauseessa.

Obinugrilaisia kieliä, mukaan lukien hantia, erottavat muista suomalais-ugrilaisista kielistä tietyt morfosyntaktiset piirteet. Poikkeuksia voidaan kuvailla epäuralilaisiksi. Esimerkiksi obinugrilaisissa kielissä omistamisen ilmaisemiseen käytetään omistusverbiä, niin sanottua *habeo*-verbiä, kun taas muissa suomalais-ugrilaisissa kielissä käytetään *olla*-verbiä eri rakenteissa. Lisäksi obinugrilaisissa kielissä ditransitiivisissa rakenteissa on dativiin siirto ja passiiviin liittyy agentin ilmaus. Näiden lisäksi itähantissa, mukaan lukien Surgutin hantissa, on normista poikkeava lokatiivinen subjekti. Tässä väitöskirjassa on tarkoitus selvittää näiden morfosyntaktisten varianttien funktioiden eroja diskurssissa vertailemalla eri lausetyyppipareja. Tutkimukseni päätavoite on valaista, miten Surgutin hantin puhujat hyödyntävät kielimuodon rikkaita morfosyntaktisia resursseja toteuttaakseen informaation kulkua tekstissä.

Teoriakehyksenä hyödynnän diskurssiin perustuvaa funktionalismia kuten Du Bois'n (1987) teoriaa argumenttirakenteen suosituimmuudesta sekä Chafen (1994) teoriaa informaation kuljetuksesta ja informaation aktivoinnista. Tämän lähestymistavan hypoteesina on, että kieliopillinen suhde muodostuu kielenkäytön tendenssien vaikutuksesta. Tavoitteena on ollut tutkia deskriptiivisesti eli kuvailla kieliopin resurssien ja funktioiden rikkautta sekä etsiä universaalia tai typologista selitystä kielen käytöstä eli diskurssista. Tässä diskurssi viittaa aitoon kielenkäyttöön eikä keksittyihin teksteihin. Päämetodinä työssä on sovellettu Du Bois'n (1987) käsitettä *preferred argument structure*, jonka mukaan diskurssissa esiintyy tiettyjä, suosittuja argumenttirakenteita, joiden avulla puhuja pyrkii toimittamaan viestinsä tehokkaasti kuulijalle. Analysoin eri lause-tyyppejä ja nominilausekkeiden esiintymistä ja läsnäoloa hantinkielisessä diskurssissa.

Väitöskirjani avainsanat teorian tasolla ovat informaation kuljetus, lausevariantti (*allosentence*) ja rakenne (*alignment*) sekä tarkoitteen jäljittäminen (*referent tracking*). Informaation kuljetusta vastaava tunnetumpi käsite on informaatorakenne (esim. Lambrecht 1994; Chafe 1994). Informaatorakenne on informaation annostelua lauseisiin ja edelleen diskurssiin. Tässä informaatio ei viittaa maailmantietoon vaan funktioon kuten topikaalisuus tai fokus ja informaation uutuus tai tuttuus. Informaatorakenteen tutkimuksessa selvitetään, miten funktionaalinen informaatio annostellaan kielen resurssien eli fonologian, fonetiikan, morfologian ja syntaksin avulla. Hantin kielessä on rikas morfosyntaktinen järjestelmä, jota voidaan ennustaa informaatorakenteen resurssiksi. Toisin sanoen informaatorakenteen käsite mahdollistaa sen selvittämisen, miksi puhujat tekevät tiettyjä kielellisiä valintoja useiden, samaa toimintaa tai tapahtumaa ilmaisevien rakenteiden välillä. Näitä mahdollisia rinnakkaisia morfosyntaktisia rakenteita kutsutaan nimellä *alignment*, ja tässä työssä Danešin (1964) mukaan kutsun termillä *allosentence* sellaisia lausepareja tai ryhmiä, jotka ilmaisevat samaa tapahtumaa mutta eri nyanssia. Tässä tutkimuksessa on sovellettu Durien (1994, 2003) *referent tracking* -metodia, jonka mukaan tarkastelen diskurssissa esiintyvien tarkoitteiden läsnäoloa. Läsnäolon jatkuvuus kertoo tarkoitteen topikaalisuudesta ja sen mukaan lauseyyppien funktioista. Tarkoitteen jatkuvuutta on sovellettu erityisesti lokatiivimuotoisen subjektin analyysiin (Durie 2003). Tässä työssä olen valinnut termin *informaation kuljetus* informaatorakenteen sijaan siksi, että työssä käsitellään koko tekstiä eikä fokusoida yksittäisiin lauseisiin. Näin informaation kuljetus kertoo tämän työn näkökulmasta selvemmin. Työn tärkeä motto on se, että kielioppi muodostuu kielenkäytössä.

Jaan Du Bois'n (1987) mukaan kieliopillisessa ydinroolissa olevat nominilausekkeet morfologisesti, semanttisesti ja pragmaattisesti. Du Bois'n terminologiassa morfologia tarkoittaa nominilausekkeiden läsnäolotyyppettä, kuten "full Np" (nomini), pronomini ja affiksi. Semantiikka taas tarkoittaa persoonaa ja elollisuutta. Pragmatiikan kannalta nominilausekkeet luokitellaan informaatiostatuksen mukaisesti käsitteillä *uusi/tuttu informaatio*, *topiikki/fokus*, *definiittisyys* ja *tarkoitteen jatkuvuus* diskurssissa.

Väitöskirjani päätutkimuskysymykset ovat:

1. Mitkä ovat suosittuja (*preferred*) argumenttirakenteita Surgutin hantin kerto-
vissa teksteissä? Toisin sanoen millä perusteella Surgutin hantin puhuja valitsee kieliopillisiä muotoja kielen rikkaasta morfosyntaktisesta järjestelmästä?

2. Miten vaihtoehtoiset argumenttirakenteet eroavat toisistaan? Työni hypoteesin mukaan kieliopilliset vaihtoehdot ovat olemassa siksi, että jokaisella vaihtoehdolla on oma funktionsa.

Väitöskirjan rakenne on seuraava: Lyhyen johdannon jälkeen esittelen kehysteorian ja metodit. Sitten esitän Surgutin hantin lyhyen kieliopillisen kuvauksen, johon sisältyy aiemmin julkaisemattomia kieliopillisiä kuvauksia. Näissä olen saanut paljon apua äidinkielisiltä Surgutin hantin puhujilta. Luvussa 4 esittelen aiempaa tutkimusta, erityisesti hantin kielen informaatorakenteeseen liittyviä uusia tutkimuksia. Luvussa 5 esittelen aineiston. Luvussa 6 käsittelen aineistoa kehysteorian kautta. Ensin on tilastollinen analyysi, jossa luokittelen nominilausekkeen tyyppin esiintymistä kieliopillisissa ydinrooleissa. Pääosin keskityn vaihtoehtoisten argumenttirakenteiden vertailuun. Tarkastelen lausetyyppipareja, jotka voivat ilmaista samaa tapahtumaa mutta myös eri nyanssia tai eri funktiota. Vertailemiani rakenteita ovat ditransitiivinen rakenne, objektin merkintätavat, passiivi, subjekti- ja objektikonjugaatio sekä subjektin merkintätavat (nominatiivi vai lokatiivi). Viimeksi esitän työn yhteenvedon ja johtopäätökset.

Tutkimus vahvistaa aiempia sekä hantia koskevia että typologisia tutkimuksia mutta samalla valaisee obliikvisijaisen objektin ja lokatiivimuotoisen subjektin analyysia. Obliikvisijalla merkityn objektin pragmaattinen funktio informaation kulun analyysissa on samanlainen kuin obliikvilla yleensäkin, mutta semanttisesti se on samanlainen kuin objekti. Toisena poikkeavana ilmiönä havaittiin, että lokatiivinen subjekti esiintyy, kun se edustaa diskurssiin palaavaa topiikkaa ja kun paikallisessa diskurssissa on kilpailevia topikaalisia tarkoituksia.

Tutkimus paljasti myös sen, että Surgutin hantin muoto- ja lauseoppi eroavat pohjoishantista. Esimerkiksi Surgutin hantissa objektikonjugaatio ei liity persoonapronomineihin objektina, kun taas pohjoishantissa se on mahdollista. Myös Surgutin hantissa dativinsiirrosta verbi voi taipua sekä subjekti- että objektikonjugaatioissa, kun taas pohjoishantissa se voi taipua vain objektikonjugaatioissa.

Yhteenvetona tutkimus paljastaa neljä tekijää, jotka vaikuttavat puhujan muoto- ja lauseopin valintoihin: topikaalisuus, paikallinen diskurssi, tekstin laji ja puhujan strategia.

Lähteet

- CASTRÉN, MATTHIAS ALEXANDER 1849: *Versuch einer ostjakischen Sprachlehre nebst kurzem Wörterverzeichnis*. St. Petersburg: The Imperial Academy of Sciences.
- CHAFE, WALLACE 1994: *Discourse, consciousness, and time. The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CSEPREGI, MÁRTA 1998: *Szurguti osztják chrestomathia*. *Studia uralo-altaica supplementum 6*. Szeged: JATE Finnugor Tanszék.
- DANEŠ, FRANTIŠEK 1964: A three-level approach to syntax. – *Travaux linguistique de Prague* vol. I s. 225–240.
- DU BOIS, JOHN 1987: The discourse basis of ergativity. – *Language* 63 s. 805–855. <https://doi.org/10.2307/415719>.

- DU BOIS, JOHN W. – KUMPF, LORRAINE E. – ASHBY, WILLIAM J. (toim.) 2003: *Preferred argument structure. Grammar as architecture for function*. Amsterdam: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/sideg.14>.
- DURIE, MARK 1994: A case study of pragmatic linking. – *TEXT* 14 s. 495–529.
- 2003: New light on information pressure. Information conduits, “escape valves” and role alignment stretching. – John W. Du Bois, Lorraine E. Kumpf & William J. Ashby (toim.), *Preferred argument structure. Grammar as architecture for function* s. 159–196. Amsterdam: Benjamins. <https://doi.org/10.1515/text.1.1994.14.4.495>.
- FILCHENKO, ANDREY 2010: *Aspect of the grammar of Eastern Khanty*. Tomsk: Federal Agency of Education Tomsk State Pedagogical University.
- GIVÓN, TALMY (toim.) 1983: *Topic continuity and discourse. A quantitative cross-language study*. Amsterdam: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/tsl.3>.
- GIVÓN, TALMY 1984: *Syntax. A functional typological introduction*. Volume I. Amsterdam: Benjamins. <https://doi.org/10.1075/z50>.
- HONTI, LÁSZLÓ 1984: *Chrestomathia ostiatica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KARJALAINEN, K. F. – TOIVONEN, Y. H. 1948: *K. F. Karjalainens Ostjakisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae X. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LAMBRECHT, KNUT 1994: *Information structure and sentence form*. Cambridge studies in linguistics 71. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620607>.
- MOSELEY, CHRISTOPHER (toim.) 2010: Atlas of the world’s languages in danger. Kolmas laitos. Paris: UNESCO Publishing. <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas> (22.9.2017).
- NIKOLAeva, IRINA 1999: *Ostyak*. Language of the World/Materials 305. München: LINCOM EUROPA.
- ONYINA, SZOFIA 2011: *Szinai hanti szövegek*. Budapest: ELTE Finnugor Tansz.
- PAASONEN, HEIKKI 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jagan. Zusammengestellt, neu transskribiert und Herausgegeben von Kai Donner*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 11. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PAASONEN, HEIKKI – VÉRTES, EDITH (toim.) 1980: *Südostjakische Textsammlungen*. Bd I–IV. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PÁPAY, JÓZSEF 1905: *Reguly Antal emlékezete. Nyelvészeti hagyatékának földolgozása alkalmásából*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SALO, MERJA 2009: Hantin kielen historia ja tulevaisuus. – *Idäntutkimus* 2 s. 57–69.
- STEINITZ, WOLFGANG 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- TERJOSHKIN 1961 = Терёшкин, Н.И.: *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Москва: Издательство академии наук СССР.
- 1981 = Терёшкин, Н.И.: *Словарь востоцно – Хантыйских диалектов*. Ленинград: Наука.

Sachiko Sosa: *Function of morphosyntactic alternations, and information flow in Surgut Khanty discourse*. Helsingin yliopisto. Väitöskirja on luettavissa osoitteessa <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/183285>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
sachiko.toguchi@helsinki.fi